

УДК 351.824.1:330.341.1

Ю. О. УЛЬЯНЧЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ СТВОРЕННЯ КЛАСТЕРІВ ЯК СТРАТЕГІЧНОГО НАПРЯМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Досліджено аспекти використання кластерного підходу з метою соціально-економічного розвитку відповідної території. Визначено, що основну роль відведено не розвитку окремих галузей та підприємств, а кластерам як географічному скупченню підприємств та організацій взаємопов'язаних між собою.

Ключові слова: кластер, соціально-економічний розвиток, трансформаційні процеси, географічна концентрація, синергетичний та соціальний ефект.

The aspects of using of the cluster approach with the purpose of the social and economic development of the corresponding territory are investigated. The development of clusters as a geographic accumulation of interconnected enterprises and organizations is granted priority over the development of separate branches and enterprises.

Key words: cluster, social and economic development, transformational processes, geographic concentration, synergetic and social effect

Проблема соціально-економічного зростання за останні роки в Україні стала ще гострішою. Погіршуються диспропорції не тільки між регіонами, а й між соціальними верствами населення. На нашу думку, саме соціально-економічний розвиток забезпечує реалізацію головної мети державного управління – підвищення якості життя населення. Сталий розвиток, як правило, супроводжується позитивними змінами людського потенціалу, збільшенням споживання товарів і послуг, зростанням середньої тривалості життя тощо. І на сьогодні головним питанням державного управління має стати не стільки забезпечення оптимальних темпів економічного зростання, а його якісна складова. Так, для того щоб в Україні почалися серйозні трансформаційні процеси, незмінним їх атрибутом і необхідністю має стати соціальна спрямованість економіки, людина в цьому процесі має бути не тільки споживачем благ, а й “двигуном” прогресу.

У розвинених країнах ці процеси почалися вже 1920 – 30-х рр., і тому їм активно сприяли в цьому структури нового покоління, які об'єднують органи влади, бізнес-структури, науково-дослідні організації та інші суб'єкти соціально-економічних відносин. Одним із різновидів цих структур є кластери.

В економіку та державне управління цей термін увійшов на поч. ХХІ ст. Більшість досліджень пов'язані з окремими елементами кластерів або кластерами певного виду, деякі з цих досліджень утрачають актуальність у сьогоднішньому світі, деякі залишаються актуальними. Тому формування кластерів можна розглядати в якості системного інтегратора найважливіших елементів державного управління соціально-економічним розвитком, генетичне коріння якої можна знайти в роботах зарубіжних і вітчизняних учених.

У науковій літературі питанням створення, розвитку та функціонування кластерів приділено достатньо уваги. Так, суттєву роль відіграли такі вчені, як О. Амоша,

Е. Бергман, М. Войнаренко, В. Геєць, Д. Грушевський, В. Елснер, М. Енрайт, А. Коренчук, Л. Марков, А. Мігранян, Ж. Мингалева, М. Портер, А. Празднічних, Т. Ройлендт, С. Розенфельд, С. Соколенко, О. Тищенко, Е. Дж. Фейзер, Х. Шмітц.

Метою статті є розкриття ролі кластерного підходу в підвищенні соціально-економічного розвитку регіону.

З англійської мови кластер (cluster) перекладається як скупчення, пучок, група, гроно, рій, жмуток, збиратися групами, асоціюватися, рости гронами. Сьогодні термін “кластер” можна зустріти і в гуманітарних, і в технічних, і в природничих науках.

Так, кластер у соціології означає групу змінних, які виділені за критерієм високої кореляції один з одним; структурна частина генеральної сукупності, яка виокремлена при побудові кластерної вибірки. Кластер в астрономії – це група зірок, пов’язана між собою силами гравітації; суперструктура з декількох галактик. У фізиці – це корельовано група частин, в біології – це антигени, які знаходяться на поверхні клітини, за якими ці клітини відрізняються між собою. Також термін “кластер” можна зустріти в психології, у комп’ютерній техніці, у лінгвістиці, в хімії, в музиці і інших науках [30].

Уперше термін “кластер” увійшов в науку в 1930-х рр. у математиці і визначався як фізично близьке розташування логічно зв’язаних об’єктів у межах однієї галузі [30]. Було сформульовано апарат кластерного аналізу багатомірних даних. Так, одним із перших термін “кластерний аналіз” було запропоновано К. Тріоном у 1939 р. [29]. Під кластерним аналізом розуміють спосіб групування багатомірних об’єктів, заснований на представленні результатів окремих спостережень за точками визначеного геометричного простору з подальшим виділенням груп як згустків цих точок. У подальшому цей метод знайшов своє застосування в соціально-економічній статистиці. У статистиці за допомогою кластерного аналізу займаються моделюванням операцій групування з метою більш глибоко дослідження соціально-економічних проблем [11; 14].

Термін “кластер” у сучасному науковому світі має широке застосування; його можна визначити, як об’єднання окремих елементів у ціле для досягнення поставленої мети.

У межах кластерної теорії в економіці та державному управлінні з’явилося безліч ідей і концепцій, найбільш відомими та важливими є роботи М. Портера. Він одним із перших сформулював визначення кластеру в економіці та й по сьогодні є найвидатнішим прихильником і поширювачем кластерної теорії. Його теорія є загальновизнаною в соціально-економічному розвитку. Кластерна модель М. Портера використовується в усіх розвинених країнах світу під час розробки соціально-економічної політики, вона є дієвим інструментом підвищення як конкурентноспроможності економіки, так і соціального розвитку країни.

Так, М. Портер дає декілька визначень кластеру. Найбільше поширення в наукових колах та в органах державної влади отримали такі визначення кластеру.

Кластер – це група географічно сусідніх взаємозв’язаних компаній і пов’язаних з ними організацій, які діють у визначеній сфері, характеризуються спільністю дій і взаємодоповнюють одна одну [12, с. 258].

Кластер – це форма мережі, яка спостерігається в межах географічного регіону,

в якій близьке розташування фірм та організацій забезпечує наявність визначених форм спільності й підвищує частоту рівня взаємодії [Там же, с. 290–291].

Кластер – це новий, забезпечений додатковими можливостями спосіб структурування й розуміння економіки, організації теорії й практики економічного розвитку, а також формування та становлення державної політики [Там же, с. 319].

Характеризуючи кластерну теорію, згідно з М. Портером, можна виділити такі властивості кластерів:

- кластери є яскравою виокремленою особливістю будь-якої національної, регіональної та столичної економіки, особливо в державах з розвинутою економікою [Там же, с. 256];

- кластери обумовлюють новий погляд на економіку та її розвиток, роль бізнесу, уряду та інститутів, спосіб структурування взаємовідносин типу бізнес – уряд чи бізнес – інститути [Там же, с. 26];

- кластери формують нову роль уряду. Вони створюють місце, на якому може відбуватися діалог нового типу між фірмами, урядовими структурами та іншими організаціями [12, с. 257];

- кластери є чітким способом упорядкування економічних показників для дослідження регіональної економіки [Там же, с. 262];

- кластери спостерігаються в багатьох типах галузей як у широких, так і в більш вузьких видах діяльності, а також у деяких локальних видах бізнесу [Там же, с. 262];

- межі кластерів постійно змінюються з появою нових фірм і галузей, звуження та спаду існуючих галузей, а також з розвитком та зміною місцевих організацій [Там же, с. 264];

- кластери краще ніж галузі використовують важливі зв'язки, взаємодоповнюваність галузей, розповсюдження технологій, досвіду, інформації, маркетингу, а також усвідомлення потреб споживача, яке пронизує фірми та галузі [Там же, с. 265];

- більшість учасників кластеру не конкурують між собою безпосередньо, а просто обслуговують різні сегменти галузі [Там же, с. 265];

- сприйняття групи компаній та організацій як кластеру дозволяє виявити сприятливі можливості для координації дій та ефективної взаємодії у сферах спільних інтересів без загрози створення конкуренції чи обмеження інтенсивності суперництва [Там же, с. 265];

- кластери пов'язаних між собою галузей відіграють центральну роль у становлення рівня попиту [Там же, с. 274];

- формальні та неформальні організації, механізми і норми культури часто мають вирішальне значення для розвитку і функціонування кластерів [Там же, с. 275];

- соціум об'єднує кластери та вносить свій вклад у процес створення загальнолюдських цінностей, які є основою для кооперації учасників кластеру [Там же, с. 289];

- теорія кластерів ще більше розширює поняття суспільного капіталу шляхом дослідження механізмів, за допомогою яких структура мережі взаємовідносин всередині даної території породжує інтереси конкретних фірм [Там же, с. 290];

- кластери пропонують новий шлях дослідження механізмів за допомогою мережі, суспільний капітал і суспільна активність впливає на конкурентну боротьбу

й ринок [Там же, с. 291];

– кожен кластер не тільки привнесе безпосередній вклад у продуктивність на рівні своєї країни, а й може впливати на продуктивність інших кластерів. І це означає, що традиційні кластери, такі як сільськогосподарські, не повинні залишатися забутими, всі вони мають вдосконалюватися [Там же, с. 315];

– теорія кластерів робить наголос на своєчасному й поетапному відкриттю місцевого ринку для імпорту. Це сприяє підвищенню ефективності функціонування місцевої економіки, забезпечує необхідні надходження, вдосконалює умови місцевого попиту й стимулює конкурентну боротьбу [Там же, с. 318];

– теорія кластерів фокусує увагу на усуненні обмежень, які заважають зростанню продуктивності. Вона надає особливе значення не питомій вазі ринку, а його динамічному розвитку [Там же, с. 319];

– кластери виступають в якості потужних джерел зростання нових сфер діяльності, а нові кластери виникають із вже існуючих [Там же];

– присутність кластерів може полегшити пристосування місцевих фірм до економічних умов, що змінюються та зменшити ризик для місцевої економіки [12];

– кластери створюють механізм для об'єднання компаній, уряду та місцевих інститутів для ведення конструктивного діалогу з питань удосконалення, а також пропонують новий механізм для співробітництва бізнес-структур та уряду [Там же, с. 320];

– концепція кластерів сприяє розвитку особливої форми політичного державного мислення, яке виходить за межі загальних потреб економіки [Там же, с. 323];

– безперервна оцінка кластерів дає потужний інструмент для визначення й перевірки широкомасштабної економічної політики, для виявлення недоліків і пошуку ефективних практичних рішень. Виявлена в декількох кластерах загальна проблема має, безумовно, стати пріоритетною для влади [Там же, с. 324];

– кластерне мислення дозволяє виявити важливі ролі уряду (органів державної влади) на різних рівнях влади [Там же, с. 325];

– кластери представляють собою критичні маси кваліфікації, інформації, взаємозв'язків та інфраструктури у визначеній сфері діяльності [Там же, с. 475];

– кластер виникає у визначеному місці в силу певних історичних чи географічних причин, значення яких з часом може бути зведено до нуля [Там же, с. 476];

– кластери надають компаніям-новачкам доступ до необхідних знань, зв'язкам та інфраструктурі, якими вони можуть скористатися для отримання власних економічних переваг [Там же];

– ініціативи, пов'язані з діяльністю кластеру спричиняють новий шлях організації економічного розвитку, при якому задіяні заходи виходять за межі традиційних зусиль зі зниження витрат на ведення економічної діяльності та покращують загальну економічну ситуацію [Там же, с. 334];

– ініціативи кластеру не тільки фокусують увагу на обговоренні окремих питань політики уряду, а й сприяють виявленню проблем усередині приватного сектору [Там же, с. 334].

Таким чином, за допомогою використання кластерного підходу можна з набагато меншими витратами реалізувати стратегічну мету державного управління – підвищення якості життя населення. Для досягнення даної мети в регіоні має бути сформовано підприємницький клімат, який за рахунок підвищення власної ефективності діяльності принесе соціально-економічне піднесення відповідної території. І основна роль тут має відводитися не розвитку окремих галузей чи підприємств, а кластерам як географічному скупченню підприємств пов'язаних галузей. В узагальненому вигляді кластер можна зобразити так (рисунок).

У науці державне управління та в економічній науці, незважаючи на велику кількість публікацій з проблем формування та функціонування кластерів на даний момент часу, не склалося єдиного визначення терміна “кластер”. Тому існує величезна кількість визначень кластеру, які мають загальні властивості.

Наприклад, послідовник ідей М. Портера, М. Енрайт, посилюючи в аналізі кластерів географічну складову, дійшов висновку, що формування конкурентних переваг країни відбувається не на наднаціональному рівні, а на регіональному. І саме, на його думку, в першу чергу державної підтримки потребують регіональні кластери. Він визначив поняття кластер як промисловий кластер, в якому окремі фірми-учасники перебувають у тісній близькості одна до одної [22].

С. Розенфельд вважав, що географічно окреслена концентрація взаємозалежних фірм ще не є кластером. Фірми повинні також мати канали для виробничих трансакцій, діалогу й комунікації між малими та середніми підприємствами. Без активних каналів зв'язку навіть критична маса споріднених фірм не є локальною виробничою чи соціальною системою і, значить, не функціонує як кластер [26]. Відповідно до цього, він дав таке визначення: “кластер – це концентрація фірм, які здатні виробити синергетичний ефект через їх географічну близькість і взаємозв'язок, навіть при тому, що їх масштаб діяльності може бути невиразним чи помітним [Там же].

Також у міжнародних наукових виданнях іноземні автори з позиції своїх досліджень дають такі визначення кластеру. Х. Шмітц характеризує кластер як групу підприємств, яка належить одному сектору і діє в тісній близькості одне до одного [27].

Е. Дж. Фейзер відзначає, що кластери – це не тільки просто пов'язані та підтримуючі галузі та інститути, а й ті, які більш конкурентоспроможні на основі своїх взаємозв'язків [23]. В. Елснер у своїй роботі визначив кластер як групу фірм, які функціонально пов'язані як вертикально, так і горизонтально [21]. М. Стейнер визначив кластер як низку взаємодоповнюючих підприємств, суспільних, приватних і напівсуспільних дослідних інститутів та інститутів розвитку, які пов'язані загальним ринком праці чи зв'язками витрати-випуск чи технологічними зв'язками [28]. Т. Ройлендт охарактеризував кластери як мережі виробництв сильно взаємозалежних фірм, пов'язаних між собою в доданій вартості ланцюжка виробництва [25].

Е. Бергман та Е. Дж. Фезер регіональні кластери визначають як промислові кластери, сконцентровані географічно, зазвичай всередині району, який утворює столичний район, ринок праці та інші функціонально-господарські одиниці [20].

За останні 15 років кластерні ініціативи досліджували як українські, так і вчені

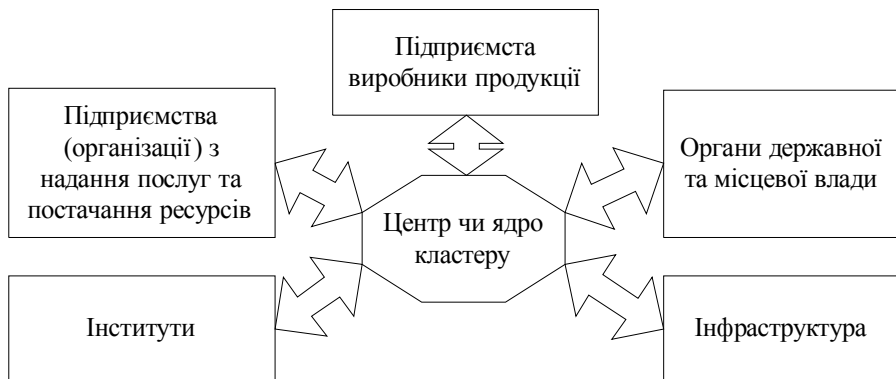

Рисунок. Загальна схема кластеру

з інших країн СНД. Серед російських учених необхідно виділити праці Д. Грушевського, А. Коренчука, Л. Маркова, А. Міграняна, Ж. Мингалевої, А. Празднічних та ін.

А. Мігранян дає таке визначення кластеру: “Кластер – це зосередження найбільш ефективних і взаємопов’язаних видів економічної діяльності, тобто сукупність взаємопов’язаних успішно конкуруючих фірм, які утворюють “золотий перетин” усієї економічної системи держави та забезпечують конкурентні позиції на галузевому, національному та світовому ринка” [9].

Д. Грушевський під кластером розуміє сконцентровану за географічною властивістю групу конкуруючих компаній, які виробляють диференційований продукт, хоча ведуть загальну стратегію за межами даного регіону та визначають вектор розвитку інститутів даної географічної території [5].

Л. Марков після проведення дослідження щодо класифікації кластерів дає таке визначення: “Регіональний кластер – це просторова агломерація подібної та пов’язаної економічної діяльності, яка формує основу місцевого середовища, сприяє переливу знань і стимулює різні форми навчання та адаптації. Такі кластери, зазвичай, складаються з малих і середніх підприємств, а центральний елемент їх успіху зосереджено в силі соціального капіталу та географічної близькості [8].

Досить своєрідне визначення кластеру дає Ж. Мингалева та С. Ткачова: “Кластер – це індустріальний комплекс, що сформувався на основі територіальної концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників та споживачів, пов’язаних технологічними ланцюжками” [10].

А. Коренчук визначає кластер як впорядковану сукупність стійко взаємопов’язаних організацій та окремих осіб, яка забезпечує в спільній діяльності досягнення позитивного синергетичного ефекту, що перевищує просту суму потенціалів його складових. Цей приріст виникає в результаті співробітництва й ефективного використання можливостей поєднання на тривалий період кооперації та конкуренції, близькості споживача та виробника, мережєвих ефектів та дифузії знань і вмінь, за рахунок міграції персоналу і виділення бізнесу, де

відсутні межі між секторами і видами діяльності та всі вони розглядаються у взаємозв'язку [7, с. 7].

Аналізуючи роботи українських учених з кластерної проблематики, слід зазначити, що вітчизняні дослідники більше уваги приділяють розробці механізмів адаптації теорії кластерів до української реальності. Слід відзначити таких представників вітчизняної наукової школи, як О. Амоша, В. Гесць, М. Войнаренко, С. Соколенко, О. Тищенко [1–4; 6; 15; 16; 18; 19].

М. Войнаренко дає декілька визначень кластеру:

1. Кластер – це група розташованих на території поселення або поблизу нього взаємозалежних підприємств та організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги одне одного [3, с. 29–31];

2. Кластер – це просторово сконцентрована критична маса спеціалізованих, числених діючих осіб, які залучені в комбіновану конкуренцію та кооперацію [Там же];

3. Кластер – це територіально галузеве добровільне об'єднання підприємницьких структур, які тісно співробітничують із науковими установами й органами місцевої влади з метою підвищення КСП власної продукції й економічного росту [2].

Академік НАН України О. Амоша наводить таке визначення: “Кластер – географічно локалізована сукупність інноваційно активних суб'єктів економічної діяльності з мотивованими і стійкими коопераційними відносинами, що утворюють безперервну синергічну систему одержання, освоєння у виробництві, промислового випуску і реалізації ринкового продукту в окремо взятому галузевому сегменті” [1].

О. Тищенко дає визначення: “Кластер це територіально-галузеве, конкуренто-координаційне мережне об'єднання підприємницьких структур, громадських організацій і наукових установ, що забезпечує конкурентні позиції на мезо-, макро- і мегарівнях [18].

С. Соколенко вважає, що кластер – це добровільне об'єднання фірм у певній сфері підприємництва, пов'язаних між собою технологічно і, як правило, за ознакою географічної близькості [17, с. 19].

Проаналізувавши різні підходи до визначення кластер, ми повністю погоджуємося з твердженням Д. Якобса, який зазначив, що немає жодного вірного визначення кластеру, хоч різні визначення важливі та цікаві. Можна лише ідентифікувати ключові фактори, які можуть використовуватися для того, щоб визначити кластер: принцип географічного чи просторового об'єднання в економічні кластери для здійснення економічної діяльності, горизонтальні та вертикальні взаємозалежності між галузями промисловості, використання загальної технології, присутність “ядра” [24].

А. Празднічних справедливо звертає увагу на важливу проблему в дослідженні кластерів, що це не холдингова структура, яка об'єднує компанії в регіоні. Кластер – це не асоціація компаній, яка об'єднує компанії в регіоні. Кластер – це в жодному разі не технопарк чи бізнес-інкубатор, чи особа, чи економічна зона. Неможливо також стверджувати, що кластер – це бувший територіально-виробничий комплекс чи науково-виробниче об'єднання. Але всі елементи інфраструктури, які дісталися

нам після радянського часу чи нові елементи інфраструктури, можуть бути частиною кластеру. І зазначає, що “кластер можна представити як організм чи “регіональну екосистему”, яка забезпечує конкурентноспроможність ключових учасників кластеру [13].

Необхідно зазначити, що додатково створюють плутанину у визначенні поняття кластеру і терміни, які використовуються дуже часто як рівнозначні і тотожні, якими називають географічне скупчення компаній і пов’язані з цим процеси, а саме: територіально-виробничі комплекси, науково-виробничі об’єднання, технополіси, бізнес-інкубатори, особливі економічні зони, індустриальні райони, неомаршаловські вузли і інші.

Попри багатозначність поняття “кластер” багато вчених сходяться на таких найхарактерніших для кластеру ключових елементах: географічна концентрація; спеціалізація; наявність критичної маси та множина учасників кластеру; кооперація та конкуренція; інноваційність; синергетичний і соціальний ефект.

У результаті наявності цих елементів учасники кластеру можуть отримати значні переваги та підвищити ефективність діяльності, а саме:

- сильні конкурентні позиції;
- зниження трансакційних витрат;
- доступ до ринку кваліфікованої робочої сили;
- доступ до ринку капіталу та ресурсів (чи інших місцевих альтернатив);
- зростання продуктивності праці й ефективності виробництва;
- більш повне та ефективне використання можливостей інфраструктури;
- використання спільних процесів чи ринків;
- обмін досвідом і знаннями в аналогічних чи взаємопов’язаних видах діяльності;
- полегшується комерціалізація знання та виробництва;
- додатковий ефект від “масштабу учасників” і наявності “критичної маси”;
- стимулювання інновацій;
- розвиток кластеру не обмежується рамками галузі;
- стійкість до зовнішнього впливу;
- соціально-економічний розвиток відповідної території.

Узагальнюючи світовий досвід розвитку та функціонування кластерів, можна виділити такі основні категорії учасників кластеру:

- профільні підприємства;
- науково-дослідні організації та освітні установи;
- громадські організації;
- підприємства (організації) з надання послуг і постачання ресурсів та матеріалів (включаючи транспортну, природоохоронну, енергетичну, інформаційну інфраструктуру);
- підприємства (організації) ринкової інфраструктури (аудиторські консалтингові, страхові, лізингові, кредитні компанії);
- державні установи та органи стандартизації.

Проаналізувавши термін “кластер” та його визначення багатьма відомими науковцями, можна зробити висновок, що дослідження кластерних структур – це велика тема для дослідження. Особливо це стосується дослідження ролі кластеру у

процесі розвитку громадянського суспільства, взаємовідносин держави з окремими елементами кластеру. Без жодного перебільшення можна сказати, що кластерні ініціативи є дієвим засобом соціально-економічного розвитку як країни, так і кожного окремого регіону; засобом виходу на провідні ролі як держави, так і учасників кластеру в умовах глобалізації.

На нашу думку в Україні лише зароджується функціонування кластерів. Для зародження та становлення кластеру, перш за все держава має сконцентрувати свої зусилля на такому:

- розвиток інфраструктури;
- проведення для учасників кластеру необхідних науково-технічних досліджень із залученням університетів і дослідних інститутів;
- розроблення та впровадження дієвих програм залучення кваліфікованих кадрів і підготовка та перекваліфікація вже наявних трудових ресурсів;
- бути комплексним споживачем його продукції (лише на етапі становлення кластеру);
- виступ у роль “рекламного агенту” для споживачів продукції, яка виробляється в межах кластеру. Споживачі мають знати не тільки про якість та перспективи продукції, а й того соціально-економічного ефекту, який може отримати та чи інша територія і їх можливу вигоду від цього;
- проведення всебічних досліджень діяльності кластеру, виявлення недоліків та вироблення рекомендацій й пропозицій як загальних, так і індивідуальних у діяльності кластерів.

Таким чином, кластер може стати тією організаційною формою у відношенні між державою та ринком, яка буде найбільш сприяти становленню нормальних, цивілізованих взаємовідносин між ними, нівелювати розрив між наукою та виробництвом, забезпечить усвідомлення соціальної відповідальності кожного окремого підприємства та зрештою може стати фундаментом побудови цивілізованого громадянського суспільства.

Література:

1. *Амоша М. І.* Формування кластерної моделі соціально – економічного розвитку міста / М. І. Амоша, К. В. Некрасова // Економіка будівництва і міського господарства. – 2005. – № 1. – С. 13–18.
2. *Войнаренко М. П.* Будівельний кластер – європейський шлях розвитку / М. П. Войнаренко, М. В. Малий. – Хмельницький : Асоціація “Поділля Перший”, 2005. – С. 18.
3. *Войнаренко М.* Концепції кластерів – шлях до відродження виробництва на регіональному рівні / М. Войнаренко // Економіст. – 2000. – № 1. – С. 29–31.
4. *Гесць В.* Кластери і мережні структури в економіці – тема досить цікава, але на сьогодні ще до кінця не вивчена / В. Гесць // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 10–11.
5. *Грушевський Д. В.* Институционально-экономическая природа кластеров / Д. В. Грушевський, Д. П. Фролов // Экономика региона. – 2008. – № 2 (14). – С. 34–39.
6. *Гуменюк О. І.* Кластери як організаційна структура інноваційно-інвестиційної моделі розвитку промисловості / О. І. Гуменюк // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 2. – С. 9–19.

7. *Коренчук А. А.* Обеспечение конкурентоспособности региона на основе кластерного подхода : автореф. дисс. ... канд. экон. наук / А. А. Коренчук. – Тамбов, 2008. – 24 с.

8. *Марков Л. С.* Экономические кластеры : понятия и характерные черты / Л. С. Марков // Актуальные проблемы социально-экономического развития : взгляд молодых ученых : сб. науч. тр. ; под. ред. В. Е. Селиверстова, В. М. Марковой, Е. С. Гвоздевой. – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2005. – Разд. 1. – С. 104–107.

9. *Мигранян А. А.* Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров в странах с переходной экономикой / А. А. Мигранян // Вестник КРСУ. – 2002. – № 3. – С. 33.

10. *Мингалева Ж.* Кластеры и формирование структуры региона / Ж. Мингалева, С. Ткачёва // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 5. – С. 97–102.

11. *Миркин Б. Г.* Анализ качественных признаков / Б. Г. Миркин. – М. : Статистика, 1976. – 168 с.

12. *Портер М.* Конкуренция / М. Портер ; [пер. з англ.]. – М., 2005. – 608 с.

13. *Праздничных А.* Особые экономические зоны – это не кластеры / А. Праздничных // Коммерсант. – 2006. – № 51. – С. 50.

14. *Розин Б. Б.* Теория распознавания образов в экономических исследованиях / Б. Б. Розин. – М. : Статистика, 1973. – 224 с.

15. *Соколенко С.* Стратегії економічного росту та формування нових виробничих систем в епоху глобалізації / С. Соколенко // Економічний часопис-XXI. – 2003. – № 5.

16. *Соколенко С.* Стратегія конкурентоспроможності економіки України на основі інтеграційних систем-кластерів / С. Соколенко. – Севастополь : ТОВ “Рібест”. – 2006. – 37 с.

17. *Соколенко С. І.* Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – К. : Логос, 2004. – 848 с.

18. *Тищенко О. М.* Кластери як вектор розвитку економіки: організація, сутність і концепції / О. М. Тищенко // Теоретичні та прикладні питання економіки. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2010. – Вип. 21. – С. 74–81.

19. *Федоренко В. Г.* Кластери – системний інструмент підвищення конкурентоспроможності економіки / В. Г. Федоренко, А. Ф. Гойко, В. Б. Джабейло // Економіка та держава. – 2007. – № 9. – С. 6–9.

20. *Bergman E. M.* Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applications / E. M. Bergman, E. J. Feser // Regional Research Institute, WVU, 1999. – 258 p.

21. *Elsner W.* An industrial policy agenda 2000 and beyond: Experience, Theory and Policy / W. Elsner // Bremen Contributions to Institutional and Social-Economics (Eds.) Biesecker. – 1998. – К. – № 34.

22. *Enright M. J.* Why Clusters are the Way to Win the Game? / M. J. Enright // World link. – 1992. – № 5 (Jule/August). – P. 24–25.

23. *Feser E. J.* Clusters and Regional Specialisation: On Geography, Technology and Networks / E. J. Feser // London : Pion. – 1998. – P. 18–40.

24. *Jacobs D.* Clusters industrial policy and firms strategy / D. Jacobs, A. De Man //

A menu approach technology analysis and strategic management. – 1996. – № 8 (4). – P. 425–437.

25. *Roelandt T.* Cluster Analysis and Cluster-Based Policy Making in OECD Countries: An Introduction to the Theme / T. Roelandt, P. Hertog // *Boosting Innovation: The Cluster Approach*”. – Paris : OECD. – 1999. – P. 9–23.

26. *Rosenfeld S. A.* Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development / S. A. Rosenfeld // *European Planning Studies*. – 1997. – № 5. – P. 3–23.

27. *Schmitz H.* On the clustering of small firms / H. Schmitz // *IDS Bulletin*. – 1992. vol. 23. – № 3, July. – P. 47–58.

28. *Steiner M.* Learning with Clusters: A case study from Upper Styria / M. Steiner, C. Hartmann // *Clusters and regional specialization – On geography, Technology and networks*”, *European research in regional science*. – 1998. – P. 211–225.

29. *Trion R. G.* Cluster analysis / R. G. Trion – L. : Ann Arbor Edwards Bros. – 1939. – 139 p.

30. <http://slovari.yandex.ru>

Надійшла до редколегії 14.02.2011 р.